

Ярослава Бондарчук

«ОТВѢТ» (ОТПИС) ІПАТІЯ ПОТІЯ КЛІРИКУ ОСТРОЗЬКОМУ ЯК ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ К. XVI СТ.

Стаття присвячена аналізу ще не опрацьованої в науковій літературі полемічної відповіді уніатського єпископа Іпатія Потія студенту Острозької слов'яно-греко-латинської академії – Клірику Острозькому. На основі тексту листа Іпатія Потія досліджується проблема правомірності Берестейської унії 1596 р. з точки зору прибічників унії та з погляду діячів Острозького освітнього осередку, зокрема князя К.-В. Острозького.

Ключові слова: Православна Церква, Константинопольський патріарх, Католицька Церква, Римський папа, унія, Греко-католицька Церква, полемічна література.

Ярослава Бондарчук. «Отвѣт» (отпис) Іпатія Потія Клірику Острозькому как памятник украинской полемической литературы к. XVI в.

Стаття посвящена аналізу ще не введеному в наукову літературу полемічному ответу уніатського єпископа Іпатія Потія студенту Острозької славяно-греко-латинської академії – Клірику Острозькому. На матеріалі тексту листа Іпатія Потія розглядається проблема правомірності Берестейської унії 1596 г. з точки зору сторонників унії і з позицій діячів Острозького культурно-просвітницького центру, в частности князя К.-В. Острозького.

Ключевые слова: Православная Церковь, Константинопольский патриарх, Католическая Церковь, Римский папа, уния, Греко-католическая Церковь, полемическая литература.

Yaroslava Bondarchuk. Ipatii Potii's response to Kliryk Ostrozkii asa monument of Ukrainian polemical literature of the late 16th century.

The article is dedicated to analysis of Ipatii Potii's polemical response to Kliryk Ostrozkii, a student of Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy. Based on the text of Ipatii Potii's letter, the problem of legitimacy of the Union of Brest in 1596 is studied from the point of view of Union of Brest supporters and Ostroh education center figures, Konstanty Wasyl Ostrogski in particular.

Key words: Orthodox Church, Patriarch of Constantinople, the Catholic Church, Pope, Union, Greek-Catholic Church, polemical literature.

Однією з найбільш цікавих і майже невивчених сторінок діяльності Острозького культурно-освітнього осередку є полемічна боротьба його діячів з представниками католицької та греко-католицької ієрархії, щодо правомірності Берестейської унії 1596 року. У контексті цієї боротьби на особливу увагу заслуговує полеміка володимиро-волинського єпископа Іпатія Потія зі спудеєм Острозької слов'яно-греко-латинської академії, який представив себе псевдонімом Клірик Острозький, щодо правомірності підписання унії з Ватиканом. При дослідженні цієї теми у працях, присвячених історії української літератури (М.С. Грушевського [3], М.С. Возняка [1], Д.І. Чижевського [9], М.С. Грицяя, В.Л. Микитася, Ф.Я. Шолома [2], В.Т. Полека [7] та ін.) головна увага зосереджується на першому та другому відписах Клірика Острозького до Іпатія Потія, Що ж до полемічної відповіді Іпатія Потія Клірику Острозькому, то лише в кількох словах «Передмова» до цієї відповіді аналізується в двохтомній монографії М.С.Возняка «Історія української літератури» [1, 481]. Отже, цей важливий твір одного з найвизначніших уніатських полемістів к. XVI – поч. XVII ст. – Адама Іпатія Потія не був ґрунтовно проаналізований літературознавцями, релігієзнавцями та істориками. Власне це й визначило мету нашої праці – проаналізувати відповідь Іпатія Потія Клірику Острозькому як цікаву пам'ятку уніатської полемічної літератури «післяберестейського» періоду, зробивши наголос не на літературних якостях твору, а на богословських проблемах, які підіймаються в цьому творі.

Для кращого розуміння змісту відпису Іпатія Потія, необхідно зупинитись на передісторії написання цього твору. Третього червня 1598 р. І.Потій написав «Лист до князя Костянтина Острозького». Не вдаючись в докладний аналіз цього твору, відзначимо тільки, що у ньому володимирський владика закликав князя К.-В. Острозького прийняти унію, підписану ним з римським папою без погодження з патріархами Православної Церкви. Іпатій Потій виправдовував себе, що він не узгодив своїх дій з патріархами, не поїхав до Москви і Греції, як того хотів князь К.-В. Острозький, тому, що східні ієрархи темні, грубі і неосвічені невігласи і радитися з ними про унію не було ніякого сенсу [8, 426]. А на завершення листу попереджав князя, що якщо він не прийме унію, то за це «дасть відповідь неліцемерному судді на страшному його суді!» [8, 432]. За дорученням К.-В. Острозького відповідь Іпатію

Потію написав анонімний учень академії – Клірик Острозький. Вона була видана в острозькій друкарні під назвою: «Відпис на лист в Бозі превелебного отця Іпатія, володимирського та берестейського єпископа, до ясновельможного князя Костянтина Острозького, воеводи київського, щодо рекомендації та вихвалення унії, або ж згоди Східної Церкви із Західним Костелом, писаний у року 1598 через одного найменшого клірика церкви острозької, відписаний у тому ж таки році» [4, 432]. Автор «Відпису...» переконливо довів, що сама по собі потрібна ідея об'єднання Церков була зіпсована єпископами, оскільки вони підписали унію таємно від усіх, самовільно надавши собі право вирішувати долю цілого народу: «Присягали ви за нас усіх, справляли від нас посольство, про яке ми й не гадали, показували ви від нас листи, про які нам і не снилося» [4, 438]. Отже, унія, на думку Клірика Острозького, – це «оцукрована зверху отрута», що принесла людям горе, розпач та кровопролиття. В уста князя Костянтина-Василя у кінці свого «Отпису...» він вкладає палку молитву за істинне об'єднання між церквами, засноване на рівності і любові.

На «Відпис...» Клірика Острозького Іпатій Потій написав полемічну відповідь, яку надрукував, як і лист до князя К.-В. Острозького, у додатку до своєї відповіді на «Апокрисис...» Христофора Філалета – «Антиризис» в 1599 р. «Отвѣт...» Іпатія Потія був опублікований у третій книзі «Памятников полемической литературы в Западной Руси» 19-го тому «Русской исторической библиотеки» (Петербург, 1903) [6, 1040-1122]. Оригінальна назва твору «Отпись на листъ ниякого Клирика Острожского безыменного, который писал до владыки владимирского и берестейского». Отже, Потій нічим не виявив, що він знає, хто приховується під цим псевдонімом, але постійно звертався до свого опонента, як до спудея Острозької академії. Висловлювалися припущення, що під ім'ям Клірика Острозького міг виступати Мелетій Смотрицький, Мартин Бронецький, Гаврило Дорофійович, Іов Борецький. Найбільш поширеною версією про ім'я полеміста є версія П. Яременка, який вважає, що це львівський літератор Гаврило Дорофеевич [10, 3-20]. Іншої точки зору притримується І.З. Мицько, на думку якого є підстави (зокрема, відомості, що полеміст володів маєтностями на Острожчині) вважати Кліриком Острозьким – острозького протопопа Ігнатія (колишнього львівського диякона) [5, 37, 61]. Досліднику вдалось знайти чимало документів, які засвідчують добру традиційну освіту Ігнатія та його непересічний ораторський і полемічний хист. На Берестейському синоді він керував всіма писарями, очолював делегацію православних до київського митрополита Михайла Рогози, а також вів полеміку з досвідченим богословом Петром Скаргою і вийшов з дискусії переможцем, подолавши своєю мудрістю хитро сплетені філософські сентенції єзуїта і отримавши за це похвалу від Александрійського патріарха Мелетія Пігаса [5, 61]. Із цих фактів випливає, що протопоп Ігнатій був вже на той час солідним і добре обізнаним у церковних справах чоловіком. Між тим автор листу до Іпатія Потія підкреслює, що він «найменший клірик церкви острозької», ще зовсім молодий, недосвідчений і негідний полемізувати з таким маститим теологом, як Іпатій Потій. І хоча скромно називати себе «останнім», «найменшим», «недостойним» було звичайним для вітчизняних авторів к. XVI – поч. XVII ст., дуже сумнівно, щоб протопоп Ігнатій так себе величав. Отже, псевдонім Клірика Острозького залишається не розкритим.

Свій лист Іпатій Потій починає словами апостола Павла, які стають епіграфом до його відповіді: «Ты, Господь, сотворил еси ю. Прокленут тии, и Ты благословиши; восстаючи на мя постыдятся». І далі пише, що «...ничто так Пана Бога ку гневови не побуждаетъ яко разорваніе церковное», бо це розірвання тіла Христа. І відразу звинувачує Клірика в цьому злочині, що він, не підтримуючи унії, розриває Христову Церкву: «Церковь, за которую Христос умер, разрываешь» [6, 1043]. Володимирський владика замовчує, що насильно приєднавши православне населення Речі Посполитої до Риму, він тим самим сам розірвав єдність Вселенської Православної Церкви. Далі йде «Передмова до Клирика Острожского безыменного отъ епископа Володимирского и Берестейского Іпатія», яка починається з дорікання Клірику за те, що він приховав своє ім'я під псевдонімом, переслідуючи свої корисні інтереси. Так легше лаяти своїх опонентів і не нести за це відповідальність. «Бо ежеś мошкарю лице свое закрыл, трудно тебе познати. А если умыслѣне и имя свое затаил, жебысь тым смелей лаяль, и испытанный будучи одповедалъ...». Потій порівнює Клірика із жебраками-комедіантами (жаками), які носять на сцені царські та князівські шати, «а коли з нихъ зволокуть царскую одежу, по-старому, яко жакове, по подьоконью (з горшками) старую песнь поючи бегаютъ». «Злаше и ты таковъ ми ся быти видишь, бо хотя ж приоблекьлесся особою княжати вельможного, предся тот же и таков ты еси, чемъ и первой былесь» [6, 1043]. Владика звинувачує Клірика і в тому, що той насмілювався йому відповідати, і тим самим принизив його, як негідного, щоб йому відповідав сам князь Острозький, «...подобно розумеючи мя быти негодным одпису пана своего!». Потій дуже образився на князя, що він погордував написати йому сам. «Але если же его королевская милость, помазанец Божий и оные (вельможные) и зацные панове сенаторове духовные и свецкие, не встыдаются до мене писати, певне и твой пан, до которого я писалъ, не зельжилъ бы былъ стану своего княжацкого, где бы былъ сам до мене одписаль». Потій пише, що, якби йому відповів не клірик, а сам князь Острозький, то його відповідь була б зовсім іншою із словами мудрості і подяки: «...его десяток слов были бы мудрейшие и у мене вдячнейшие,

аниж тая твоя Библия з Алькораномъ помешаная, которое я от тебе и не потребоваль» [6, 1046]. Потій порівнює себе з патріархом Іаковом, який так довго служив господарю, щоб отримати за дружину Рахіль, але натомість отримав Лію, «...так же и я не для жака острозького, а для княжати самого Острозького працюваль». Але вже якщо Бог або хто інший послав йому простого Клірика і він наважився написати йому лист, такий сміливий і «безстужий», то нехай він пам'ятає слова Гомера, звичайно, якщо він його читав: «Яково слово речешъ, таковоежъ и услышишь». То ж нехай він на нього не гнівається, якщо в його відповіді що «несмачного» знайде, бо так чинять зі всіма, коли хто недосвідчений вривається і відповідає «о што его не просят» [6, 1045].

Насваривши свого недосвідченого опонента за те, що той наважився йому відповідати, І. Потій переходить до демагогічних розмірковувань про те, що не можна судити свого ближнього (на що наважився Клірик) і з цього приводу наводить кілька цитат з Нового Завіту: «И не судите на лица но праведен суд судите» (Іоанн 7:24), «Не судите, да не осуждены будете: им же бо судом судите, судят вам...» (Мф. 7:1-2). Головна думка, яку червоною ниткою проводить Іпатій Потій у Передмові до листу, полягає в звинуваченні Клірика Острозького в тому, що через свою неосвіченість і незнання Святого Письма він не розуміє його великої справи об'єднання церков, її вищого смислу, який Господь розкриє йому на Страшному суді. Тому він по своїй гордості засуджує Іпатія Потія, що є страшним гріхом. Підміну понять, зроблену І.Потієм, помітити неважко. Вона полягала у тому, що засудження людини, яке заборонено Церквою, він змішував із засудженням її помилки, ніби забуваючи слова Іоанна Златоуста: «Не проти грішника воюю, а проти його гріха, не еретика засуджую, а його ересь». Отже, звинувачення в засудженні свого ближнього, яке пред'явив Клірику владика, було безпідставним, адже острозький спудей засуджував не його власну особу, а його помилку у відступництві від канонів Східної Церкви і її патріархів. У своєму листі до І.Потія він привів слова з притчі Христа про те, що, як до пшениці завжди домішується кукіль, так і до доброї справи сатана старається домішати зло та зіпсувати її (Мв. 23:24-30). Клірик Острозький ясно натякав на справу підписання унії І.Потієм, але останній навмисно перекрутив смисл цих слів, ніби його опонент вважає себе праведним, як Авраам або ж як бідний Лазар, якому Господь приготував місце на лоні Авраамовому, тобто в раю, а його, Іпатія Потія, вважає грішним багатцем, який попаде до пекла. Владика радить острозькому спудею пильнувати, аби замість Лазаря не опинитися на місці багача. «А так пане милый, Аврааме Острожский, пилнуйся: же бы из Лазаром своим, которого на лоне своем пестуешь, не досталесь на багачово мѣстце: бо ещѣсь тое пропасти великое, которое межи тобою и мною, не перескочилъ» [6, с. 1047].

Безпідставно докоривши Клірику, що він насмілювався судити його персону, володимирський владика переходить до іншої теми – «духовного убогства», і радить своєму опонентові бути бідним («ніщим») не маєтками, як Лазар, який втратив усе, але духом, пам'ятаючи слова: «Блажени нищии духом, яко тех Царствие Небесное» (Мф. 5:3). «Духом, братие, потреба бытии убогим, не маестностями, хочем ли ся досягти до Царства Небесного». Демонструючи своє знання Святого Писання, Потій не згадав про один важливий епізод з Нового Завіту, дотичний до цієї теми: коли багатий юнак запитав Христа, як досягти Божого царства, Христос відповів йому, що треба зректися матеріального багатства, яке прив'язує людей до земного світу. «...пиди продай добра свої та й убогим роздай, – і матимеш скарб ти на небі» (Мв. 19:21). Царства Божого досягає той, хто зрікається свого багатства на користь бідних.

На закінчення Передмови Потій пише, щоб Клірик Острозький дав йому спокій, бо він «з такими мошкарниками безъименными не звыкъ справы мевати», але тут же пропонує йому приїхати до нього з Острога у Володимир поки «еще не утвердися (оная) пропасть межи нами» [6, 1050].

Після Передмови йде сам «Отпис Клирыкови Острозькому». Потій починає його з того, що звинувачує свого опонента у невмінні писати на богословські теми. Він порівнює його з невправним штурманом, який пішов у плавання по морю, але не може потрапити до порту, і врешті решт до якогось пристанища «приблукается». Так само і Клірик наважився поринути у море богословської полеміки, але взявся не за свою справу, і головна його помилка полягає у тому, що, говорячи про неправомірність Берестейської унії, він наводить багато доводів: «и штурмуешь на тую нашу едность и згodu церковную... Але даремная твоя праця: не потреба было такъ много прикладовъ збирати, альбо боялельсье, жебытыхъ книжокъ своихъ не умалилъ: так много въ нихъ доводовъ наклалъ! Але не хочу тому вѣрити!» [6, 1051]. Отже, незважаючи на те, що Клірик привів чимало доводів незаконності унії, Іпатій Потій «не хоче тому вірити». Не спромігшись відповісти по суті справи, він просто уникає цього головного питання і переходить до звинувачень Клірика у неосвіченості, невігластві та некомпетентності – давно перевірений прийом для того, щоб сплести хитромудру павутину із розумних, але не стосовних справи слів, і заплутати в ній опонента. Отже, владика продовжує докоряти Клірику, що він не вміє полемізувати, а тому підібрав надто багато прикладів і паралелей, а така надмірність «до брыдкии людемъ ученымъ» [6, 1053]. Клірик, – пише І.Потій, – ще молодий і душа його до доброти нахилена, і тільки через свою неосвіченість він не може зрозуміти його правоти. «...Яжесь естъ ученъ Академии Острозькое; и если же тая годность твоя зъ нее вышла, не леци натуру молодости твоее,

ку добру нахиленую; и сподеваль быхъ ся, жебы што годного з тебе напотом быти могло» [6, 1053]. Свій юначий запал, на думку Потія, острозький спудей виливає черезміру. Отож, владику дає йому батьківську пораду, щоб він «не пересолив», щоб в його писанні, як «в зверху поцукрованої потраве не было трутизны» [6, 1053]. Використовуючи тут цитату самого Клірика Острозького, яку він застосував по відношенню до Берестейської унії, Іпатій Потій намагається знівелювати всі аргументи свого молодого опонента.

Все своє заперечення володимирський владику будує на ідеї, що «лепшая есть найгоршая згода, аниж найменшая незгода». На його думку, хоча їхня унія з Римом була несправедливою, образливою і принизливою для Православної Церкви, все одно православні повинні з нею змиритись, щоб зберегти спокій: «...покой, хотя под часъ съ кривою альбо з ущербомъ маестности и не по воли которое стороны учинень бываетъ, далеко есть лепший, аниж незгода и война крываваая, но справедливая...» [6, 1055-1056]. Потій приводить з Біблії кілька цитат про смирення, зокрема слова Христа «коли вдари тебе хто у праву щоку твою, – підстав йому й другу. А хто хоче тебе позивати й забрати сорочку твою, – віддай і плаща йому» (Мв. 5:39, 40), слова пророка Давида: «со ненавидащими мира бехъ мирень» (псал. 119) і закликає до покірності. Адже витримала Православна Церква панування Туреччини і існує у цій країні в такому пригніченому стані, так само вона повинна змиритись і з своїм пригніченням в Речі Посполитій, з тим, що в неї по бажанню єпископів несправедливо відібрали вірних України та Білорусі, які повинні визнати панування римського папи; головне зберегти святий спокій! Потій ніби навмисне не хоче розуміти, що паралелі з Туреччиною недоречні, адже турецький уряд не змушував православних переходити до іншої віри, ходити до інших храмів і підпорядковуватися іншому духовному предстоятелю. Натомість він сам і лише кілька єпископів, забуваючи просту істину, що не можна чинити насилля над душею людини, самовільно, тільки за своїм власним бажанням, передали православних під зверхність папи, вчинили безглузде насилля над душами сотень тисяч людей, заставляючи зріктися своєї віри і Церкви, прийняти чужі догмати і чужу духовну владу. Не дивно, що народ повстав проти унії, захищаючи не власні статки, а свою рідну віру. Про який же спокій говорив володимирський владику, коли уніати насильно, збройним шляхом, забирали православні храми, принижували і бивали священиків і парафіан. Потій звинувачує Клірика, що він заперечуючи унію, «прагнеть крові християнское», і не бажає визнати, що саме унія спровокувала міжконфесійні конфлікти, пограбування церков і кровопролиття.

У наступній частині свого листу владику захищає католицькі догмати, хоча ще не так давно, у вересні 1595 р., коли він приїхав до Риму підписувати акт унії, сам хотів залишити у новоствореній Церкві православні догми, але під впливом римської курії погодився на заміну їх католицькими. Тепер він беззастережно приймає римське «феліокве» і пише, що Православна Церква визнаючи, що Святий Дух походить тільки від Бога Отця, а не від Бога Сина, робить їх нерівними (принижує Божого Сина), і таким чином, зкохується до єресі антитринітаріїв, які не визнають єдиносущності Святої Трійці. На думку Іпатія Потія, хто не визнає «феліокве», «хто того не верит, арианин есть и геретикъ спросный, чинячи Сына отца в существе неровного» [6, 1063]. Потій забуває, що рівність всіх іпостасей Святої Трійці була зафіксована ще в Нікео-Цареградському Символі віри 325 р., що Православна Церква від IV ст. постійно бореться з антитринітаріями, що ця важлива проблема не пройшла повз уваги острозьких просвітників, зокрема, порушувалась ректором академії Г. Смотрицьким у другій передмові до Острозької Біблії. Що ж до «філіокве», це питання неодноразово розглядалося у творах Г.Смотрицького, В.Суразького та інших полемістів Острозького осередку, у яких словами Христа «...пошлю вам від Отця Дух істинний, що від Отця походить» (Ів. 15:26) переконливо доводилась неправомірність додатку «і від Сина», затвердженого Католицькою Церквою.

Стосовно літературного стилю Іпатія Потія, як пише Д.І.Чижевський, «це стиль риторичний, подібний до стилю православних полемістів його часу, тільки в нього менше ліричності, більше пафосу, риторики, дотепу і лайки» [9, 256]. Негативні емоції у листі Іпатія Потія замінюють собою логічні аргументи в доведенні своєї правоти.

Узагальнюючи полемічний матеріал відповіді Іпатія Потія, можна зробити висновок, що незважаючи на блискучий письменницький талент, володимирський єпископ не знайшов переконливих доказів, щоб спростувати твердження свого опонента щодо неправомірності Берестейської унії і католицьких догматів. Отже, полемічний двобій Іпатія Потія і Клірика Острозького завершився перемогою останнього. Лист володимирського владику до Клірика Острозького наочно продемонстрував неспроможність уніатських та католицьких полемістів довести православній спільноті правомірність Берестейської унії.

Джерела та література:

1. Возняк М.С. Історія української літератури: в 2 кн. : навч. вид. 2-ге випр. Книга перша / М.С.Возняк. – Львів : Світ, 1994. – 694 с.

2. Грицай М.С. Давня українська література / М.С.Грицай, В.Л.Микитась, Ф.Я.Шолом; за ред. проф. М.С.Грицай. – К. : Вища школа, 1989. – 414 с.
3. Грушевський, М.С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. Т.5. Кн.1. – М.С.Грушевський; упоряд. та приміт. С.К.Росовецького. – К. : Либідь, 1995. – 256 с.
4. Клірик Острозький. Відпис на листа в Бозі превелебного отця Іпатія...// Слово многоцінне. у 4 т. Т. 1 Література епохи Ренесансу (др.пол. XV – XVI ст.), література раннього бароко (80-ті рр. XVI ст. – 1632 р.); уклад. В.Шевчук, В.Яременко. – К. : Аконт, 2006. – 799 с.
5. Мицько І.З.Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636): моногр. / І.З.Мицько; за ред. д-ра іст. наук, проф. Я.Д.Ісаєвича. – К.: Наукова думка, 1990. – 190 с.
6. Отвѣтъ (отпис) Ипатія Потєя Клирику Острожскому 1598–1599 гг. / Русская историческая библиотека. Т.ХІХ. Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн.3. –Петербург, 1903. – С.1041–1122.
7. Полє В.Т. Історія української літератури Х–ХVІІ століть : Навч. посібник. – К. : Вища школа, 1994. – 144 с.
8. Потій Іпатій. Лист до князя Костянтина Острозького // Слово многоцінне. у 4 т. Т. 1 Література епохи Ренесансу (др.пол. XV – XVI ст.), література раннього бароко (80-ті рр. XVI ст. – 1632 р.) ; уклад. В.Шевчук, В.Яременко. – К. : Аконт, 2006. – 799 с.
9. Чижевський Д.І. Історія української літератури : моногр. / Д.І.Чижевський. – К.: Академія, 2003. – 568 с.
10. Яременко П.К. Спроба розкрити псевдонім клірика Острозького / П.К. Яременко // Наукові записки: [зб. наук. праць] / Львівський державний педагогічний інститут. Серія філологія . – Львів, 1960. – Т.16. – С.3–20.